

MARIA KORYBUT-MARCINIAK

<https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

JOLANTA KOWALIK

<https://orcid.org/0000-0003-4801-5896>

Olsztyn

SĘDZIOWIE SZLACHECCY I URZĘDNIICY SĄDOWI GUBERNI WILEŃSKIEJ W LATACH 1801–1831. SZKIC DO PORTRETU ZBIOROWEGO*

Abstrakt: Od początku panowania Rosji na terenach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego dążono do ich integracji z Cesarstwem, zachowując dotychczasowy system prawny i samorząd szlachecki. Kluczowym zadaniem zjazdów szlacheckich (sejmików) był wybór co trzy lata kilkuset przedstawicieli stanu, w tym członków wymiaru sprawiedliwości. Artykuł zawiera analizę odnoszącą się do urzędników guberni wileńskiej w latach 1801–1831, uwzględniając ich pochodzenie społeczne, wykształcenie, majątek i kariery, a także ukazuje narastające rozwarstwienie tej grupy.

Abstract: After the establishment of Russian rule over the territories of the former Grand Duchy of Lithuania, efforts were initially made to integrate these areas into the empire while maintaining the existing legal system and preserving noble self-government. A key function of the noble assemblies (sejmiks), which were the institutional bedrock of this system, was the election of officials. Every three years, hundreds of representatives of the privileged estate, including members of the judiciary, were elected by the sejmiks. This article analyses the social background, education, wealth, and careers of officials in the Vilnius Gubernia from 1801 to 1831, revealing the increasing stratification within this group.

* Artykuł został napisany w oparciu o bazę źródłową wykorzystaną w nieopublikowanej pracy doktorskiej Jolanty Kowalik, „Urzednicy sądowi guberni północno-zachodnich Imperium Rosyjskiego w latach panowania Aleksandra I i Mikołaja I (1801–1855) na przykładzie guberni wileńskiej”, powstałej pod kierunkiem Marii Korybut-Marciniak. W niniejszym tekście skoncentrowano się na szczegółowej analizie struktury społecznej powiatowych sądów szlacheckich, co stanowi rozwinięcie wybranych zagadnień omawianych w dysertacji.

Słowa kluczowe: formularze osobowe, Keywords: personal forms, Vilnius gubernia wileńska, Imperium Rosyjskie, nia, Russian Empire, officials, judiciary. urzędnicy, sądownictwo.

Od początku panowania rosyjskiego na terenach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego kolejni władcy Rosji starali się wdrażać programy scalające nowe zdobycze z Cesarstwem. Do powstania listopadowego proces integracji przebiegał powoli i ostrożnie. Utrzymano m.in. dotychczasowy system prawny oraz samorząd szlachecki. Uczestnictwo w wyłaniających przedstawicieli samorządu wyborach sejmikowych było dla przedstawicieli stanu uprzywilejowanego sprawą honoru, sposobem na wypełnienie służby obywatelskiej i kontynuacją tradycji z czasów Rzeczypospolitej. O grupie urzędników sądowych na ziemiach litewsko-białoruskich w okresie pierwszych trzech dekad XIX stulecia historycy wiedzieli dotąd niewiele. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego znaleźli się w obszarze badań prowadzonych pod kierunkiem Andrzeja Rachuby, co zaowocowało wielotomowym cyklem spisów urzędników dla poszczególnych województw (XIV–XVIII w.), tymczasem korpus urzędniczy po 1795 r. nie został poddany całościowemu przeanalizowaniu.

Również zainteresowanie historyków problematyką zgromadzeń szlacheckich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego wcielonych do Rosji podczas rozbiorów było śladowe. Największe zasługi na tym polu położyła litewska historyczka Tamara Bairašauskaitė¹. Wśród badaczy polskich, którzy na marginesie szerszych rozważań podjęli tematykę samorządu szlacheckiego w tzw. guberniach północno-zachodnich Rosji, należy wymienić Jolantę Sikorską-Kuleszę² i Sławomira Godka³. Uwagę

¹ T. Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda. XIX a. pirmojoje pusėje*, Vilnius 2003; eadem, *Diariusz sejmiku 1817 r. jako źródło do dziejów szlachty litewskiej*, w: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne i stan badań (materiały z konferencji)*, red. M. Kietliński, Białystok 2003, s. 84–91; eadem, *Sejmiki w guberniach litewskich w pierwszej połowie XIX wieku*, „Czasy Nowożytnie” 12, 2002, s. 85–101; eadem, *Sejmiki litewskie w pierwszej ćwierci XIX wieku: prawo i zwyczaj*, PH 89, 1998, 1, s. 125–129; eadem, *O litewskich marszałkach gubernialnych i powiatowych (do 1863 r.)*, „Przegląd Wschodni” 4, 1997, 2, s. 427–441.

² J. Sikorska-Kulesza, *Wileńskie „Wiadomości Brukowe” wobec sejmików szlacheckich w II dekadzie XIX w. na Litwie*, „Przegląd Wschodni” 8, 2002, 1, s. 97–117.

³ Artykuły nie dotyczące bezpośrednio samorządu szlacheckiego, ale zawierające wiele informacji na temat jego funkcjonowania: S. Godek, *O stanie i potrzebach guberni litewskich w roku 1810 w świetle protokołów czynności delegacji szlacheckiej w Petersburgu*, „Zeszyty Prawnicze” 14, 2014, 3, s. 38–50; idem, *O pieniactwie na Litwie według Włodzimierza Gadona*, „Zeszyty Prawnicze” 12, 2012, 1, s. 95–112.

na kadre urzędniczą wymiaru sprawiedliwości na ziemiach litewsko-białoruskich zwróciła też Jolanta Kowalik⁴.

Do ważniejszych zadań zjazdów szlacheckich należał wybór urzędników. W pierwszych trzech dekadach XIX w. co trzy lata na sejmikach powiatowych wybierano kilkuset przedstawicieli szlachty, którzy zajmowali stanowiska powiatowych marszałków szlacheckich, zastępców marszałków, deputatów szlacheckiej komisji wywodowej, sędziów i urzędników sądów ziemskich, grodzkich i granicznych, asesorów sądów niższych ziemskich, deputatów magazynowych. Celem artykułu jest ukazanie zbiorowości urzędników sądowych wyłanianych podczas zgromadzeń szlacheckich na szczeblu powiatowym w dobie przedlistopadowej, czyli w okresie, w którym dawni obywatele Rzeczypospolitej cieszyli się względną swobodą polityczną na ziemiach wcielonych do Rosji. Uwagę skupimy przede wszystkim na cechach obiektywnych tej elitarnej grupy: pochodzeniu, majątku, wykształceniu, miejscu w rosyjskiej hierarchii służby cywilnej i odznaczeniach państwowych. Wnioski wypływające z analizy pozwolą określić kierunek zmian zachodzących wewnątrz sądowej kadry urzędniczej.

Struktura wymiaru sprawiedliwości i sejmikowe prawo wyborcze na ziemiach litewsko-białoruskich w pierwszej połowie XIX w.

Aleksander I tuż po objęciu tronu dokonał administracyjnego podziału Imperium Rosyjskiego, w tym przyłączonych ziem Rzeczypospolitej. W ukazie z 9 września 1801 r. podzielił dotychczasową gubernię litewską na wileńską i grodzieńską⁵. Nowa jednostka terytorialna — gubernia

⁴ J. Kowalik, *Stan sądownictwa szlacheckiego i urzędnicy sądów szlacheckich guberni wileńskiej w świetle formularzy osobowych z 1822 r.*, „Niepodległość i Pamięć” 28, 2021, 4 (76), s. 39–74; eadem, *Urzędnicy sądowi departamentu/izby cywilnej Wileńskiego Sądu Głównego w latach 1802–1853*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 24, 2023, s. 7–28.

⁵ Полное собрание законов Российской Империи (dalej: ПСЗРИ), собрание 1, nr 20004. 1 czerwca 1845 r. na podstawie ukazu carskiego z 18 grudnia 1842 r. dokonano kolejnych zmian administracyjnych w guberni wileńskiej. Została utworzona nowa gubernia kowieńska z powiatami: wilkomierskim, poniebieskim, nowoaleksandryjskim, szawelskim, telszewskim, rosieńskim i częścią kowieńskiego. Stolicą tej jednostki administracyjnej stały się Troki. Nowy podział terytorialny zmniejszył obszar guberni wileńskiej. W jej granicach zostały powiaty: wileński, oszmiański, święciański, trocki oraz przyłączone z guberni grodzieńskiej powiaty: lidzki, wilejski i dziśnieński, ibidem, собрание 2, nr 16347; *Gubernia wileńska*, SGKP, t. 13, Warszawa 1893, s. 525.

wileńska składała się z 11 powiatów z rządem centralnym w Wilnie. W zakresie wymiaru sprawiedliwości car działał dwuwymiarowo: z jednej strony kontynuował politykę swoich poprzedników — babki Katarzyny II oraz ojca Pawła I, z drugiej dokonywał „kosmetycznych” zmian. Już 31 grudnia 1801 r. zatwierdził działanie Sądów Głównych (instytucja ta została powołana przez Pawła I w 1797 r. w miejsce Trybunału Litewskiego⁶), ale zlikwidował powołane przez ojca Sądy Nadworne⁷. Pół roku później, w maju 1802 r. car, wzorem pozostałych guberni Imperium Rosyjskiego, wprowadził trzyletnią kadencję dla wszystkich urzędów wyłanianych na sejmikach. Ponadto prezesi dwóch departamentów Sądów Głównych mieli odtąd być zatwierdzani przez samego imperatora⁸.

Wprowadzono rosyjskie odpowiedniki organów sądowych: niższe sądy ziemskie, urząd strapczego oraz prokuratora⁹. Niższe sądy ziemskie¹⁰, złożone z komisarza ziemskiego (ros. „isprawnik” ziemski), czterech asesorów i sekretarza, tylko częściowo pochodziły z wyborów dokonywanych przez szlachtę. Asesorów wybierano podczas sejmików, ale musieli być zatwierdzeni przez gubernatora. Komisarzy i sekretarzy powoływał rząd. Od 1826 r. dwóch asesorów wyznaczała szlachta, a dwóch pochodziło z nominacji¹¹.

W 1810 r. na mocy decyzji monarchy utworzono sądy graniczne (powiatowe, apelacyjne powiatowe i gubernialne), które przejmowały

⁶ ПСЗРИ, собрание 1, nr 17788.

⁷ Ibidem, nr 20096.

⁸ Ibidem, nr 20273; D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Lublin 2011 (oryg. franc. poszczególnych części książki: 1985, 1993, 2003), s. 159.

⁹ Strapczy i prokurator byli urzędnikami sądowymi, do których obowiązków należało nadzorowanie prawidłowego przebiegu postępowań sądowych. Odpowiadali również za kontrolę stanu więziennictwa. Jurysdykcja strapczego obejmowała powiaty, natomiast prokurator sprawował nadzór nad miastami gubernialnymi, A. Korowicki, *Porządek sądowy kryminalny: podług praw rosyjskich z dodaniem odmian guberniom zachodnich właściwych*, Wilno 1831; W. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Warszawa 2017, s. 49–50.

¹⁰ Niższy sąd ziemski był urzędem w Cesarstwie Rosyjskim pełniącym funkcje administracyjno-policyjne. Ze względu na zakres swych uprawnień często określano go mianem policji ziemskiej. Do jego głównych obowiązków należały m.in.: dbanie o porządek w powiatach, nadzór nad egzekwowaniem przez obywateli rozkazów wydawanych przez władze oraz poszukiwanie zbiegłych chłopów. W zakresie jurysdykcyjnym sąd ten zajmował się prowadzeniem postępowań w sprawach drobnych wykroczeń, wszczynaniem wstępnego dochodzenia, L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno 1938, s. 161–162.

¹¹ ПСЗРИ, собрание 1, nr 14392; „Kurier Litewski” 15 II 1819, 38.

uprawnienia dawnego urzędu podkomorzego. Skład sędziowski sądu granicznego apelacyjnego, powiatowego i gubernialnego był kompletowany podczas wyborów szlacheckich na okres trzyletni¹².

W reorganizacji struktur wymiaru sprawiedliwości Aleksander I zachował podstawy sądownictwa szlacheckiego dawnej Rzeczypospolitej — sądy grodzkie i ziemskie, które nadal funkcjonowały jako sądy pierwszej instancji. W powiatach guberni wileńskiej zostały zachowane do 1831 r. — całe ich składy wyłanianio podczas sejmików¹³.

Główne źródło prawa na ziemiach litewsko-białoruskich stanowił III Statut Litewski, językiem urzędowym pozostał polski, a większość stanowisk sądowniczych była obsadzana przez lokalną szlachtę podczas zjazdów sejmików elekcyjnych¹⁴.

W czasie rządów Aleksandra I w prawie sejmikowym wprowadzono szereg nowelizacji. Zgodnie z nowym ukazem z 8 czerwca 1802 r. dopuszczono do aktywnego uczestniczenia w sejmikach tylko szlachtę płacącą podatki lub dzierżawiącą ziemię (państwową lub prywatną)¹⁵. Trzy lata później, 3 marca 1805 r., w rozporządzeniu „O porządku szlacheckich wyborów”, w „guberniach od Polski przyłączonych” wprowadzono cenzus majątkowy. Podczas obrad zgromadzeń szlacheckich czynne prawo wyborcze otrzymała szlachta posesjonaci — właściciele majątku nieruchomego (na prawie dożywotnim, dziedzicznym lub zastawnym), w którego skład wchodziło minimum 8 dymów (przynoszącego minimum 150 rubli rocznego dochodu), lub posiadacze 25 dusz płci męskiej¹⁶. Wydane przez Aleksandra I rozporządzenia godziły w tradycje wyborcze Wielkiego Księstwa Litewskiego — eliminowały z życia politycznego resztę uboższej szlachty.

Ingerencję Aleksandra I w lokalny samorząd ziem litewsko-białoruskich można rozpatrywać w nurcie ostrożnej polityki cara wobec społeczeństwa ziem litewsko-białoruskich. Z jednej strony monarcha dążył do ujednolicenia systemu sądownictwa z pozostałymi częściami państwa, z drugiej starał się ograniczyć ingerencję w dotychczasowy porządek prawnoustrojowy. W sądownictwie na ziemiach zabranych (do 1831 r.) został wypracowany model mieszany łączący tradycje samorządowe Rzeczypospolitej z systemem absolutystycznym monarchii Romanowów.

¹² A. Korowicki, *Proces graniczny*, Wilno 1827, s. 1–10.

¹³ Idem, *Proces cywilny litewski*, Wilno 1826, s. 46–48.

¹⁴ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, CPH 55, 2003, 1, s. 65–66.

¹⁵ ПСЗРІ, собрание 1, nr 20287.

¹⁶ Ibidem, nr 21646; T. Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda*, s. 25–34; eadem, *Sejmiki litewskie*, s. 125–129; eadem, *Sejmiki w guberniach litewskich*, s. 85–101.

Rządy Mikołaja I to kolejny ważny okres w procesie integracji ziem byłej Rzeczypospolitej z Imperium Rosyjskim. Wybuch powstania listopadowego dał carowi potężny argument przemawiający za ostateczną likwidacją odrębności guberni zachodnich. W latach trzydziestych XIX w. rozpoczęto implementację rosyjskiego modelu administracyjnego, gospodarczego i kulturalnego. Wydano szereg ukazów, które miały przyspieszyć asymilację. Struktura wymiaru sprawiedliwości została całkowicie przekształcona na wzór rosyjski. W sądach szlacheckich w większej liczbie niż dotychczas pojawili się tzw. asesorzy koronni, powoływani przez rząd¹⁷. Jednocześnie z prawa sądowego był wypierany III Statut Litewski. Odbywało się to stopniowo — początkowo, 13 stycznia 1831 r., zniesiono go w guberni mohylewskiej i witebskiej, a 2 marca tego samego roku — w guberni mińskiej¹⁸. Do całkowitego uchYLENIA polsko-litewskich norm prawnych na ziemiach zabranych doszło 25 czerwca 1840 r., wówczas Statut Litewski został ostatecznie zastąpiony prawodawstwem rosyjskim¹⁹.

W 1831 r. wprowadzono nowe przepisy prawa wyborczego. Bezpośrednie prawo wyborcze przysługiwało osobom, które wylegitymowały się szlachectwem, posiadały co najmniej 14 klasę rangi i były właścicielami pokaźnego majątku ziemskiego (minimum 100 dusz lub 300 dziesięcin ziemi niezasiedlonej)²⁰. Dla szlachty guberni zachodnich

¹⁷ ПСЗРИ, собрание 1, nr 4897. Do początku lat trzydziestych XIX w. sejmiki powiatowe wybierały podkomorzego, chorążego, woźnych, przewodniczących oraz sędziów, pisarzy sądów grodzkich i ziemskich, trzech członków niższego sądu ziemskiego oraz od 15 do 20 sędziów granicznych. Na mocy ukazu carskiego z 11 stycznia 1832 r. zlikwidowano stanowiska podkomorzich, chorążych oraz woźnych. Ograniczeniu uległy także kompetencje sejmików, w tym decydowanie o obsadzaniu stanowisk wymiaru sprawiedliwości. Od tego momentu szlachta zebrana na sejmikach powiatowych mogła dokonywać wyboru sędziego sądu powiatowego (zastąpił on dawne sądy ziemskie i grodzkie) oraz dwóch asesorów tego sądu, sędziów sądów granicznych (do ich likwidacji w 1840 r.). Kolejne reformy Mikołaja I w 1837 r. doprowadziły do przekształcenia niższych sądów ziemskich w sądy ziemskie. Na czele tego urzędu pozostawiono „isprawnika” ziemskiego. Liczbę asesorów obieranych przez szlachtę ograniczono do jednego — otrzymał on tytuł sędziego głównego (ros. *staršij nepremennyy zasedatel*). Skład tego sądu został uzupełniony o powoływanych przez gubernatora dozorców częściowych (ros. *stanovoj pristav*), Е.Н. Анучин, *Исторический обзор развития административно-полицийских уч. учреждений в России с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени*, Санкт-Петербург 1872, s. 126–127; T. Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda*, s. 26–28.

¹⁸ ПСЗРИ, собрание 1, nr 4233; ibidem, nr 4369.

¹⁹ Ibidem, nr 13591; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach*, s. 61–84; S. Godek, *III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, Warszawa 2012, s. 697–701.

²⁰ ПСЗРИ, собрание 2, nr 4989. Ukaz Mikołaja I z 6 grudnia 1831 r. zezwalał, w przypadku braku kandydatów na urzędników ziemskich w danym powiecie, na wybór osób

oznaczało to definitywny koniec tradycji samorządowych doby Rzeczypospolitej. Jednocześnie nastawały nowe czasy i rodził się nowy typ szlachcica – urzędnika na usługach rządu carskiego. Wydawane przepisy prawne (m.in. wymóg składania przysięgi wierności imperatorowi, posiadanie rangi cywilnej czy wojskowej, wyznaczenie pensji państwowych) miały na celu przywiązanie członków stanu uprzywilejowanego do służby państwowej oraz rozbicie wewnątrzstanowego poczucia wspólnoty²¹.

Urzędnicy sądów ziemskich i grodzkich w latach 1801–1831

Punktem wyjścia przeprowadzanych badań analitycznych są formularze osobowe (ros. *формулярные списки*), określane też mianem list stanu służby czy aktów personalnych²². Były to oficjalne dokumenty zawierające dane pracownika państwowego Imperium Rosyjskiego (imię i nazwisko, wiek, pochodzenie społeczne, wykształcenie, wielkość majątku, przebieg kariery i uzyskane stopnie awansu lub odznaczenia państwowe, karalność, stan cywilny, liczba dzieci)²³. Sporządzano je dla wszystkich urzędników administracji państwowej (w tym urzędników samorządów szlacheckich). Materiał źródłowy (listy stanu służby) pochodzi z Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie i obejmuje lata: 1802, 1819, 1822, 1823, 1827. Łącznie analizie poddano 316 *формулярных списков* z następujących sądów: ziemskiego wileńskiego, grodzkiego wileńskiego, niższego ziemskiego wileńskiego, ziemskiego kowieńskiego, grodzkiego kowieńskiego, niższego ziemskiego kowieńskiego, ziemskiego szawelskiego, grodzkiego oszmiańskiego, niższego ziemskiego oszmiańskiego, grodzkiego wilkomierskiego, niższego ziemskiego wilkomierskiego, niższego ziemskiego telszewskiego, grodzkiego trockiego, niższego ziemskiego trockiego, granicznego trockiego, niższego ziemskiego zawilejskiego, granicznego zawilejskiego. Korpus urzędników sądowych

z innego powiatu. Wówczas koniecznym warunkiem było posiadanie majątku na terenie tej samej guberni. Doprecyzowano również, że szlachta osobista mogła być wybierana na asesorów sądów ziemskich, komisarzy ziemskich oraz członków sądów granicznych, ibidem, nr 9322.

²¹ T. Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda*, s. 29–30.

²² *Послужной список*, w: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т., т. 24, Санкт-Петербург 1898*, s. 684.

²³ W pierwszej połowie XIX w. formularze ulegały zmianom. Zwłaszcza po 1831 r. poszerzano je o dane o konfesji, majątku małżonki, informacji o udziale w powstaniu listopadowym.

ograniczono do wyższych stanowisk sądów szlacheckich: przewodniczących, sędziów, asesorów, adwokatów, komisarzy ziemskich, a wyłączono służby kancelaryjne (pisarzy, sekretarzy, kancelistów, kopistów).

Pochodzenie

Pochodzenie społeczne urzędników sądów ziemskich w pierwszych trzech dekadach XIX stulecia nie powinno budzić żadnych wątpliwości. Do udziału w sejmikach dopuszczona była wyłącznie szlachta posesjonaci i to spośród niej dokonywano wyboru strażników prawa. W 316 przeanalizowanych formularzach urzędników sądowych dominowali przedstawiciele miejscowego stanu szlacheckiego. Informacje o pochodzeniu urzędników pozwalają na pewne wnioski ogólne. Wyróżnione określenia pochodzenia terytorialnego mogą świadczyć o tym, że nie wszyscy pracownicy sądów ziemskich wywodzili się z ziem litewskich. Znajdujemy pojedyncze przypadki szlachciców spoza guberni wileńskiej, a nawet spoza guberni zachodnich. W formularzach wielu miejscowych urzędników podkreślano wielowiekowe genealogie, stosując określenie „starożytna szlachta polska”, „starożytna szlachta litewska”, „dawna szlachta polska”²⁴. To może wskazywać na wpisanie ich rodzin do szlacheckiej księgi genealogicznej, gdzie odnotowywano „dawną szlachetnie urodzoną szlachtę udokumentowaną co najmniej sto lat przed wprowadzeniem ksiąg szlacheckich”²⁵. Osoby te mogły też należeć do szlachty wywodowej, czyli szlachty, która pozytywnie przeszła proces weryfikacji szlachectwa, zapoczątkowany na ziemiach litewsko-białoruskich po pierwszym rozbiorze przez Katarzynę II i kontynuowany przez kolejnych carów²⁶. Najprawdopodobniej użycie określenia „dawna” było

²⁴ Stosowane określenia wynikały z faktu poczucia odrębności szlachty litewskiej (pochodzącej z Litwy historycznej). Pomimo że w Rzeczypospolitej Obojga Narodów szlachta litewska korzystała z tych samych co szlachta polska przywilejów i przyjęła te same wzory i idee kulturowe, miała poczucie odrębności etnicznej, J. Bardach, *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku*, w: *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. J. Staszewski, t. 1, cz. 1, Gdańsk–Toruń 1995, s. 26–28.

²⁵ G. Dvoyenosa, *Szlachecka księga genealogiczna (1795–1917) jako źródło do historii rosyjskiej biurokracji*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 11, red. M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin 2000, s. 15–23.

²⁶ Powołane dla każdej guberni deputacje szlacheckie (kierowali nimi marszałkowie szlachty gubernialnej, a pozostali członkowie byli wybierani podczas zgromadzeń szlachty w poszczególnych powiatach) zbierały dowody szlachectwa, na podstawie których weryfikowano przynależność do stanu uprzywilejowanego. W pierwszych

świadomym zaakcentowaniem wielowiekowej przynależności do stanu szlacheckiego — szlachta kresowa szczególnie ceniła „starożytność” i „zasiedziałość” rodu. Największe zaufanie społeczne budziły rodziny, które od pokoleń nie zmieniały miejsca zamieszkania i utrzymywały ten sam majątek²⁷.

Wśród pracowników sądowych znajdujemy jedną osobę z tytułem książęcym — Benedykta Giedrojcia, który w wieku 39 lat został wybrany na asesora bractwskiego sądu niższego²⁸. W tej grupie mamy też cztery osoby z rodzin nieszlacheckich — rodzin „ober-oficerskich”. Należeli do nich: Jan Sławiński²⁹, Aleksander Serbin³⁰, Nikita Czygariow³¹, Jegor Karaszyn³² — to komisarze ziemscy, byli wojskowi, którzy w rosyjskiej armii osiągnęli wysokie rangi, a po zakończeniu służby zostali skierowani na stanowiska cywilne w guberni wileńskiej. Najbardziej zasłużeni dla kraju do pełnienia obowiązków służbowych w nowo przyłączonych guberniach byli „zachęcani” odpowiednimi majątkami, np. były kpt. Jan Sławiński otrzymał w powiecie wileńskim ponad 200 dusz męskich³³.

Interesującą grupę stanowią szlachcice spoza guberni wileńskiej. Trzydziestoletni szlachcic witebski Józef Terszyński przed objęciem urzędu asesora w wileńskim niższym sądzie ziemskim był rosyjskim

dekadach stulecia zainteresowanie procesem wywodowym było jeszcze niewielkie. Do 1815 r. nie stawiano formalnego wymogu posiadania dokumentu rodowitości dla kandydatów na urzędy ziemskie — obowiązywał tylko cenzus majątkowy, H. Mościcki, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 27–28; J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 16–25; L. Zasztowt, *Koniec przywilejów — degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831–1868*, „Przegląd Wschodni” 1, 1991, 3, s. 615–640; T. Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda*, s. 33.

²⁷ M. Ustrzycki, *Ziemiaństwo polskie na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw*, Kraków 2006, s. 154–175.

²⁸ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 73, dz. 152, k. 123.

²⁹ Jan Sławiński wstąpił do wojska w 1783 r., w 1796 r. odszedł ze służby w stopniu kapitana. Od 1797 r. był wileńskim komisarzem ziemskim, ibidem, k. 47.

³⁰ Aleksander Serbin wstąpił do wojska w 1776 r., w 1798 r. został awansowany na majora, następnie zakończył służbę wojskową. W 1800 r. objął stanowisko komisarza ziemskiego powiatu trockiego, ibidem, k. 142.

³¹ Nikita Czygariow pochodził z Rygi, był kapitanem wojsk rosyjskich, brał udział w oblężeniu i zdobyciu Warszawy w 1794 r. Po zakończeniu kariery w strukturach wojskowych został mianowany zawilejskim komisarzem ziemskim, ibidem, k. 129.

³² Jegor Karaszyn od 1764 r. służył w wojsku. W 1787 r. awansował na kapitana pułku piechoty. Pozostał w wojsku do 1797 r. Następnie przeszedł do służby cywilnej na terytorium guberni wileńskiej, pełniąc m.in. funkcję wilkomierskiego komisarza ziemskiego, ibidem, k. 153.

³³ Ibidem, k. 47.

Tabela 1. Pochodzenie społeczne urzędników sądów ziemskich i grodzkich guberni wileńskiej (1801–1831)

Pochodzenie społeczne	Liczba urzędników
Szlachta	297
Szlachta wywodowa	4
Szlachta inflancka	3
Szlachta witebska	1
Szlachta smoleńska	1
Szlachta wołyńska	1
Szlachta połtawska	1
Kniaź	1
Z rodziny „ober-oficerskiej”	4
Brak informacji o pochodzeniu	3

Źródło: Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 73, dz. 152, k. 1–226; f. 381, op. 73, d. 155, k. 1–361; f. 381, op. 15, dz. 158, k. 1–634; f. 381, op. 15, dz. 159, k. 1–529; f. 381, op. 15, dz. 160, k. 1–510.

wojskowym. Z powodu „słabości zdrowia” został zwolniony ze służby i oddelegowany do powiatu wileńskiego³⁴. Szlachcicem wołyńskim był czterdziestoletni Kuźma Izdebski, pełniący urząd oszmiańskiego komisarza ziemskiego w 1823 r. Należał do wojskowych emerytów — opuścił rosyjską armię w 1818 r. w randze majora³⁵. Do szlachty połtawskiej został zaliczony Mikołaj Kuryłow, czterdziestosiedmioletni były wojskowy z rangą majora, który swoją karierę rozpoczął jeszcze w 1794 r., wstępując do aleksandryjskiego pułku kadetów. Jego karta wojskowa była dosyć bogata — przenoszono go do różnych pułków: grodzieńskiego, sybirskiego, litewskiego. Z tym ostatnim brał udział w walkach z Napoleonem w 1812 r., za co został odznaczony srebrnym medalem. Dostał również Order św. Włodzimierza IV stopnia. W 1822 r. z powodu „słabości zdrowia” został zwolniony ze służby wojskowej i delegowany do powiatu bractawskiego na urząd komisarza. Co ciekawe, ten urzędnik wymiaru sprawiedliwości sam miał konflikt z prawem za defraudację 1467 rubli i 80 kopiejek (wyrok zapadł w 1814 r.)³⁶.

³⁴ Ibidem, f. 381, op. 15, dz. 160, k. 354.

³⁵ Ibidem, dz. 159, k. 114.

³⁶ Ibidem, k. 16.

Stan majątkowy

Stan majątkowy to kolejny atrybut, który można prześledzić na podstawie formularzy osobowych. Odnotowywano nie tylko rodzaj majątku nieruchomego (głównie ziemskiego, choć zdarzały się informacje o nieruchomościach w mieście), ale także liczbę poddanych, która była wówczas głównym miernikiem pozycji ekonomicznej³⁷. W związku z wprowadzonym przez Aleksandra I w 1805 r. cenzusem majątkowym, który określał minimum ekonomiczne zezwalające na uczestnictwo w elekcjach, w badanej grupie można się spodziewać wyłącznie posesjonatów. Dopuszczenie jedynie posiadaczy ziemskich do samorządu miało wyeliminować najuboższą szlachtę. Analiza 316 *formulârnych spisów* pokazała, że ponad 68 proc. urzędników sądowych posiadało niewielki majątek ziemski, liczący do 100 poddanych (dusz męskich). Bardzo często w opisie majątkowym tej grupy znajdowały się adnotacje informujące, że urzędnik nie jest jedynym właścicielem „dusz” lub gruntów — dzieli je z braćmi, gospodaruje wraz z ojcem, jest posiadaczem majątku rodzinnego niewydzielonego³⁸. Majątek liczący od 100 do 200 chłopów pańszczyźnianych odnotowano u 18 osób, a przekraczający 200 podanych — tylko u 6. Do najbogatszych urzędników należeli: Jan Sławiński — prezydent (przewodniczący) wileńskiego sądu niższego ziemskiego, a następnie „isprawnik” ziemski (201 poddanych)³⁹, Antoni Komorowski — prezydent sądu wiłkomierskiego grodzkiego (245 poddanych)⁴⁰, Ambroży Kozieł — komisarz ziemski wiłkomierskiego sądu niższego (320 poddanych)⁴¹, Józef Mikosza — asesor zawilejskiego sądu ziemskiego (255 poddanych)⁴², Adolf Świąćicki — sędzia sądu granicznego zawilejskiego (227 poddanych)⁴³. Zaskakujące jest to, że w tej grupie znaleźli się również urzędnicy nieposiadający majątku nieruchomego i poddanych. Wśród osób bez majątku było 15 prezydentów sądów ziemskich i 12 asesorów.

³⁷ Chłopi pańszczyźniani („dusze płci męskiej”) byli zapisywani w rejestrach sporządzanych co kilka lat. Stanowiły one podstawę opodatkowania posiadaczy ziemskich.

³⁸ Majątek rodzinny niewydzielony odnosi się do formy własności majątkowej, w której dobra rodzinne pozostawały wspólną własnością całej rodziny. Nie były one formalnie podzielone między poszczególnych członków, co oznaczało, że rodzina wspólnie nimi zarządzała i korzystała z ich dochodów.

³⁹ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 15, dz. 152, k. 47.

⁴⁰ Ibidem, dz. 155, k. 256.

⁴¹ Ibidem, dz. 158, k. 473.

⁴² Ibidem, dz. 159, k. 430.

⁴³ Ibidem, k. 426.

W grupie asesorów odnotowano również 10 posiadaczy gruntów bez podanych. Juryści bez majątku reprezentowali głównie niższe sądy ziemskie, w których, z wyjątkiem lat 1816–1818, przewodniczącego i część asesorów nominował rząd. Rozbieżności ekonomiczne pośród urzędników sądów ziemskich były bardzo duże, ale wyraźnie widać, że największą grupę stanowili średni i drobni posiadacze dziedzicznych majątków w guberni wileńskiej.

Wykształcenie

Interesującym zagadnieniem jest przygotowanie urzędników sądowych do pełnienia roli strażników prawa. Informacje o wykształceniu urzędników sądowych nie zawsze odnotowywano w aktach osobowych. Spotykamy wpisy o „ukończeniu szkół” bez podania konkretnej instytucji. Jedynie w przypadku dyplomu studiów wyższych ankiety personalne zawierają informacje o stopniu naukowym i ukończonej uczelni. W kilku przypadkach zanotowano ukończenie szkół powiatowych. Brak adnotacji o odbytej nauce nie był równoznaczny z analfabetyzmem. W rodzinach szlacheckich dbano o wykształcenie potomstwa — większości szlacheckich dzieci zapewniano nauczanie domowe, zatrudniając nauczycieli i guwernerów. Ten rodzaj edukacji często przedkładano nad naukę w instytucjach publicznych⁴⁴.

Należy podkreślić, że poziom wykształcenia w pierwszych dekadach XIX w. nie był istotnym kryterium wyboru na zarezerwowane dla szlachty stanowiska sądowe. Zdecydowanie ważniejszą rolę odgrywało zaufanie społeczne, które budowano w oparciu o pozycję i szacunek do rodziny kandydata w społeczności lokalnej, niejednokrotnie wypracowywane od pokoleń. Niemały wpływ miały godności sprawowane przez ojców i dziadów, pobożność, osobisty autorytet, sposób zarządzania majątkiem, charakter, uczciwość, czynność wobec sąsiadów, a nierzadko również dążenie do realizacji własnych interesów⁴⁵. Wyłoniony w wyborach urzędnik nie musiał okazywać dokumentów poświadczających wykształcenie, z czego mogą wynikać luki w formularzach osobowych.

Pośród 316 urzędników sądowych zaświadczenie o ukończonych naukach w instytucjach edukacyjnych zostało odnotowane w przypadku 14 osób. U pięciu kolejnych osób podano lakoniczną informację o odbyciu

⁴⁴ A. Winiarz, *Nauczanie domowe polskich dzieci w dobie niewoli narodowej (1795–1918)*, w: *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku Zbiór studiów*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2004, s. 11–113.

⁴⁵ T. Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda*, s. 125–140.

Tabela 2. Wykształcenie urzędników sądów ziemskich i grodzkich guberni wileńskiej (1801–1831)

Rodzaj ukończonej szkoły	Liczba urzędników
Uniwersytet Wileński	11
Gimnazjum	0
Szkoła powiatowa	3
Szkoła elementarna	0
Zakończenie nauki	5
Praktyki sądowe (po zakończeniu nauk)	1
Adwokat	11

Źródło: Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, f. 381, op. 73, dz. 152, k. 1–226; f. 381, op. 73, d. 155, k. 1–361; f. 381, op. 15, dz. 158, k. 1–634; f. 381, op. 15, dz. 159, k. 1–529; f. 381, op. 15, dz. 160, k. 1–510.

edukacji, nie wskazując rodzaju szkoły. Dziewięciu urzędników sądowych ukończyło największą wyższą uczelnię w Cesarstwie Rosyjskim, Uniwersytet Wileński, który dawał szansę na wykształcenie przede wszystkim zubożałej szlachcie ziem litewsko-białoruskich. Wielu absolwentów uczelni powracało do swoich niewielkich majątków i decydowało się na służbę współobywatelom, podejmując urzędy ziemskie lub rozpoczynając karierę w służbie cywilnej. Do połowy stulecia w mentalności wielu obywateli szlacheckich estyma dla urzędu pozostawała głęboko zakorzeniona⁴⁶. Wykształceniem wyższym legitymowali się: Aleksander Bukaty — asesor, a następnie prezydent sądu grodzkiego powiatu oszmiańskiego (w formularzu odnotowano, że na Uniwersytecie Wileńskim studiował prawo przez rok)⁴⁷, Gasper (Kacper) Czyż — asesor wileńskiego sądu ziemskiego (1822)⁴⁸, Florian Dzierdziejewicz — asesor kowieńskiego sądu grodzkiego (1822)⁴⁹, Ignacy Chodźko — prezydent zawilejskiego sądu grodzkiego

⁴⁶ D. Beauvois, *Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1803–1832)*, w: *Inteligencja polska pod zaborami*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1978, s. 49–55; M. Korybut-Marciniak, *W poszukiwaniu sposobów do życia — uwarunkowania społeczno-polityczne kresowej inteligencji urzędniczej w XIX stuleciu. Przypadek Stanisława Dolińskiego*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku*” 19, 2018, s. 124–127; eadem, *Z Uniwersytetu Wileńskiego do biura — kariery urzędnicze absolwentów Wszechnicy Wileńskiej*, w: *Będziemy wzorem innym, sobie samym chlubą. W 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów*, red. A. Szmyt, E. Klimus, Olsztyn 2020, s. 103–117.

⁴⁷ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 73, dz. 155, k. 276.

⁴⁸ H. Mościcki, *Czyż Gasper (Kacper) h. Godziemba*, PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 379.

⁴⁹ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 15, dz. 158, k. 156.

w latach 1820–1823 (Uniwersytet Wileński ukończył z tytułem magistra filozofii)⁵⁰, Gasper (Kacper) Hornowski — prezydent wileńskiego sądu ziemskiego w latach 1827–1830⁵¹, Alojzy Małecki — asesor wileńskiego sądu ziemskiego w 1827 r. (na Uniwersytecie Wileńskim otrzymał tytuł magistra filozofii)⁵², Jan Pisanko — asesor wileńskiego sądu ziemskiego (1827)⁵³, Józef Miłosz — asesor kowieńskiego sądu ziemskiego⁵⁴, Adam Dauksza — prezydent wileńskiego sądu grodzkiego⁵⁵, Romuald Chrzczonowicz i Ignacy Houwalt — sędziowie wileńskiego sądu grodzkiego (1827; ukończyli Uniwersytet Wileński)⁵⁶.

W tabeli 2 wydzielono adwokatów, ponieważ stanowisko to wymagało przygotowania prawniczego i świadectwa ukończenia nauk (choć w formularzach osobowych dokumentacji o wykształceniu brakuje). Ukaz cara Pawła I z 1797 r. informował o wymogach dla kandydatów na to stanowisko — adwokatem mógł zostać szlachcic posiadający majątek w danym powiecie lub na terenie guberni litewskiej, nieoskarżony o żadne przestępstwo, a ponadto posiadający świadectwo ukończenia szkoły. Kolejnym wymogiem było doświadczenie w zakresie prawa sądowego. Przyszły adwokat mógł je zdobyć, odbywając praktyki w sądownictwie lub w kancelarii pod okiem regenta⁵⁷. Na temat doświadczenia zawodowego informowały *formulârnye spiski* adwokatów — taką adnotację znajdujemy u sędziego ziemskiego kowieńskiego (1827) Dawida Ginejki⁵⁸. Prawdopodobnie takich osób było więcej.

⁵⁰ Ignacy Chodźko był członkiem Towarzystwa Szubrawców, wolnomularzem, twórcą najpopularniejszej na ziemiach litewsko-białoruskich w okresie międzypowstańcowym serii wydawniczej *Obrazy litewskie*, nazywano go „rzecznikiem szlachetczyzny”, W. Borowy, *Chodźko Ignacy*, PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 382–384; *Chodźko Ignacy*, w: *Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2008, s. 69; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, Kraków 1899–1900, s. 383–384.

⁵¹ W latach 1827–1830 i 1840–1844 sprawował urząd marszałka powiatu wileńskiego, Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 15, dz. 160, k. 326; Cz. Malewski, *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiaty lidzki, oszmiański i wileński*, Warszawa 2016, s. 521.

⁵² Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 15, dz. 160, k. 329.

⁵³ Cz. Malewski, op. cit., s. 711.

⁵⁴ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 15, dz. 160, k. 435.

⁵⁵ Ibidem, k. 334.

⁵⁶ Ibidem, k. 335–336.

⁵⁷ ПСЗРІ, t. 24, nr 18266.

⁵⁸ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 15, dz. 160, k. 435.

Rangi i odznaczenia

Istotną rolę w formowaniu i funkcjonowaniu rosyjskiej administracji i aparatu biurokratycznego odgrywał system rang. Wprowadzona w 1772 r. przez Piotra I czternastostopniowa tabela rang służyła ujednoliceniu systemu służby państwowej w pionie cywilnym i wojskowym. Jej celem było włączenie do służby przede wszystkim przedstawicieli stanu szlacheckiego (*dvorân*). Do cywilnych urzędników państwowych zaliczano nie tylko pracowników administracji wszystkich szczebli, ale również nauczycieli, lekarzy, absolwentów uniwersytetów i szkół średnich⁵⁹. W systemie hierarchii rang znaleźli się także szlacheccy urzędnicy sądowi. Tabela rang, podlegająca różnym modyfikacjom, funkcjonowała w Cesarstwie Rosyjskim do końca XIX w. System dzielił urzędników na trzy grupy. Pierwsza skupiała elity urzędnicze — w jej skład wchodził urzędnicy posiadający co najmniej V rangę. Do drugiej należeli pracownicy administracyjni od szóstej do ósmej rangi. Do najniższej i najliczniejszej grupy zaliczano urzędników posiadających rangi od dziewiątej do czternastej. Poza systemem rang znajdowały się głównie służby kancelaryjne i urzędnicy, którzy rozpoczynali karierę cywilną. Dwie ostatnie grupy stanowiły od 70 do 90 proc. całej administracji⁶⁰.

Na ziemiach litewsko-białoruskich wcielonych do Rosji władze carskie wprowadziły specjalne zasady awansów w hierarchii rang. Paweł I rozporządzeniem z 1797 r. wyznaczył granice awansów: marszałek powiatowy nie mógł przekroczyć piątej rangi, podkomorzy i chorąży — siódmej, asesor — szóstej, a prezydent Sądu Głównego — czwartej rangi⁶¹. Aleksander I w 1801 r. wprowadził nową regulację awansów w hierarchii rang w grupie urzędników szlacheckich. Jednym z istotniejszych kryteriów awansu były pełnienie urzędu szlacheckiego bez przerwy przez co najmniej dwie kadencje i pozytywna opinia przełożonego⁶².

Jak wynika z analizy, 5 proc. urzędników sądów ziemskich uzyskało rangi służby cywilnej. W większości były to rangi niskie — plasujące grupę w najniższej kategorii urzędniczej. Dominację w obsadzie stanowisk urzędnikami z rangami zdobyły ziemskie sądy niższe — z 19 posiadaczy rang 15 było urzędnikami tychże sądów. Analiza hierarchii rang

⁵⁹ Л.Е. Шепелев, *Чиновный мир России XVII — начало XX в.*, Санкт-Петербург 1999, s. 131–157.

⁶⁰ П.А. Зайончковский, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Москва 1978, s. 66–71.

⁶¹ ПСЗРИ, собрание 1, nr 18154.

⁶² Ibidem, nr 19960.

Tabela 3. Uzyskane stopnie rang urzędników sądów ziemskich i grodzkich guberni wileńskiej (1801–1831)

Stopnie rang cywilnych	Liczba osób posiadających daną rangę
Asesor kolegiálny (VIII)	3
Radca tytularny (IX)	8
Sekretarz gubernialny (XII)	2
Sekretarz prowincjonalny (XIII)	1
Registrator kolegiálny (XIV)	3

Źródło: Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, f. 381, op. 73, dz. 152, k. 1–226; f. 381, op. 73, d. 155, k. 1–361; f. 381, op. 15, dz. 158, k. 1–634; f. 381, op. 15, dz. 159, k. 1–529; f. 381, op. 15, dz. 160, k. 1–510.

pozwała wskazać, że najwyższe klasy posiadali: wymieniany wyżej jako jeden z najbogatszych urzędników komisarz ziemski wileńskiego niższego sądu ziemskiego Jan Sławiński, komisarz ziemski oszmiańskiego niższego sądu ziemskiego Hieronim Diczkaniec⁶³ i komisarz ziemski wilkomierskiego niższego sądu Jegor Karaszyn⁶⁴. Wszyscy posiadacze ósmej rangi (asesora kolegiálnego) przed objęciem urzędu pełnili służbę wojskową, więc ich rangi zostały przetransponowane z pionu wojskowego do cywilnego. Radcy tytularni to również reprezentanci niższych sądów ziemskich: komisarz ziemski kowieńskiego niższego sądu ziemskiego Karol Szlipenbach⁶⁵, komisarz ziemski telszewskiego niższego sądu ziemskiego Aleksander Puzyrewski⁶⁶, komisarz ziemski zawilejskiego niższego sądu ziemskiego Nikita Czygariow, komisarz ziemski upickiego niższego sądu ziemskiego Michał Szerszewicki⁶⁷, komisarz ziemski zawilejskiego niższego sądu ziemskiego Ignacy Fater⁶⁸, komisarz ziemski bractawskiego niższego sądu ziemskiego Franciszek Wysocki⁶⁹, komisarz ziemski trockiego niższego sądu ziemskiego Michał Żyliński⁷⁰, asesor zawilejskiego niższego sądu ziemskiego Jan Łuński⁷¹. Rangę sekretarza gubernialnego posiadali Wincenty Mołochowiec — prezydent kowieńskiego

⁶³ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, Vilniaus Gubernijos Valdyba, LVIA, f. 381, op. 15, dz. 152, k. 111.

⁶⁴ Ibidem, k. 153.

⁶⁵ Ibidem, k. 61.

⁶⁶ Ibidem, k. 77.

⁶⁷ Ibidem, k. 136.

⁶⁸ Ibidem, k. 122.

⁶⁹ Ibidem, dz. 155, k. 267.

⁷⁰ Ibidem, dz. 158, k. 318.

⁷¹ Ibidem, k. 225.

sądu grodzkiego oraz Walery Zubowski — asesor kowieńskiego niższego sądu ziemskiego⁷², rangę zaś sekretarza prowincjonalnego osiągnął Józef Jankowski — asesor wileńskiego niższego sądu⁷³. Stopień registratora kolegiального posiadali: asesor trockiego sądu grodzkiego Dominik Römer⁷⁴, asesor telszewskiego niższego sądu Karol Szwojnicki⁷⁵ oraz asesor oszmiańskiego niższego sądu ziemskiego Józef Łokuciejewski⁷⁶.

Pośród pracowników sądów grodzkich widzimy urzędników, którzy rozpoczynali pracę w wymiarze sprawiedliwości jeszcze w końcu XVIII w. Przykładowo, wspomniany Wincenty Mołochowiec karierę urzędniczą zaczął w 1792 r. wybrany przez szlachtę do Komisji Wojskowo-Cywilnej. W 1798 r. z wyboru szlachty powiatu trockiego został deputatem do Głównego Sądu Litewskiego. W latach 1806–1814 piastował stanowisko sędziego w trockim sądzie grodzkim, a od 1814 do 1821 r. był sędzią w kowieńskim sądzie grodzkim. W 1821 r. został wybrany na prezydenta tego sądu. Mołochowiec przez pięć kadencji zajmował stanowisko sędziego w kowieńskim sądzie grodzkim. Na sejmikach 1820, 1823 i 1826 r. szlachta wybierała go na prezydenta kowieńskiego sądu grodzkiego⁷⁷.

Po najwyższe rangi sięgali głównie powoływani w drodze nominacji rządowej komisarze ziemscy stojący na czele niższych sądów ziemskich. Urząd „isprawnika” był obsadzany przede wszystkim przez Rosjan lub osoby spoza guberni wileńskiej lojalne wobec władz carskich. Widzimy w tej roli emerytowanych wojskowych nieznających miejscowych realiów, często też zupełnie niezorientowanych w obowiązującym systemie prawnym⁷⁸. Pośród urzędników obieralnych przez szlachtę

⁷² Ibidem, dz. 160, k. 456.

⁷³ Ibidem, dz. 152, k. 47.

⁷⁴ Dominik Römer był asesorem trockim sąd grodzkiego w 1823 r., ibidem, dz. 159, k. 411.

⁷⁵ Karol Szwojnicki był asesorem telszewskiego niższego sądu w 1822 r., ibidem, dz. 158, k. 225–226.

⁷⁶ Józef Łokuciejewski w latach 1802–1821 piastował nieprzerwanie stanowisko asesora w oszmiańskim niższym sądzie ziemskim. W 1811 r. mianowany registratorzem kolegialnym, ibidem, op. 73, dz. 155, k. 290.

⁷⁷ Ibidem, op. 15, dz. 160, k. 447.

⁷⁸ Komisarze ziemscy oraz pozostali członkowie niższego sądu ziemskiego byli negatywnie oceniani wśród mieszkańców ziem litewsko-ruskich. W memuarach i literaturze byli przedstawiani jako bezwzględni, prezentujący ograniczone horyzonty myślowe, przekupni, oddani rządowi rosyjskiemu. Nazywano ich potocznie niżnikami, moskiewskimi policjantami lub agentami caratu, S. Morawski, *Szlachta-bracia. Wspomnienia, gawędy, dialogi (1802–1850)*, wyd. A. Czartkowski, H. Mościcki, Poznań 1929, s. 166, 213; K. Łopatecki, *Rzeczywistość sądowo-prawna jednodworców w świetle dzieła Wincentego Dunin-Marcinkiewicza „Pińska szlachta”*, SDRE 50, 2020, 2, s. 5–31; A. Андреев, *Российская государственность в терминах. IX — начало XX века*, Москва 2001, s. 122.

rangi otrzymali nieliczni — głównie pochodzący z elekcji wieloletni urzędnicy sądów grodzkich. W wyodrębnionej grupie nie znalazł się ani jeden urzędnik szlacheckich sądów ziemskich. Urzędnicy sądowi, rekrutujący się z miejscowej szlachty, zdają się wolni od udziału w wyścigu po tytuły i korzyści, wynikające z przynależności do rosyjskiej hierarchii rang. Zaufanie społeczne, którym obdarzano sędziów szlacheckich podczas wyborów sejmikowych, kłóciło się z obecnością w narzuconej przez zaborcę hierarchii. Uczestnicy zgromadzeń szlacheckich, kontynuując przedrozbiorowe tradycje, starali się odcinać od rosyjskiego systemu administracyjnego. W pierwszych dekadach XIX w. sędzia elekcyjny poczytywał za swój obowiązek służbę społeczności lokalnej i starał się wywiązać z roli męża zaufania szlachty danego powiatu. Nie dopuszczał swojego udziału w służbie cywilnej imperium. W grupie urzędników elekcyjnych analogicznie traktowano odznaczenia i pochwały monarsze. Sytuacja uległa zmianie po powstaniu listopadowym⁷⁹. Przeprowadzono wówczas głębokie zmiany w strukturze samorządu szlacheckiego, ograniczając czynne i bierne prawa wyborcze, a poprzez reformę wymiaru sprawiedliwości zwiększono kontrolę systemu sądowego. Na stanowiska wprowadzono nowych, lojalnych urzędników, dla których ubieganie się o rangi, nagrody i odznaczenia stało się nieodłączną częścią służby⁸⁰.

Zestawienie w tabeli 4 pokazuje, że jedynie 13 urzędników (niecałe 4 proc.) miało zaszczytne odznaczenia lub pochwały monarsze, z czego nie wszystkie należały do odznaczeń rosyjskich i nie wszystkie zostały zdobyte podczas służby w wymiarze sprawiedliwości. Najważniejszym odznaczeniem w państwie Romanowów był Order św. Włodzimierza, nadawany za zasługi w służbie wojskowej i cywilnej⁸¹. Otrzymały go tylko cztery

⁷⁹ Zgodnie z nowymi przepisami ustawy sejmikowej z 6 grudnia 1831 r. udział w zebraniach szlacheckich mogły brać osoby, które posiadały majątek, były wpisane w księdze genealogicznej guberni, miały minimum XIV rangę lub przebyły trzyletnią kadencję na jednym ze stanowisk obieranych przez szlachtę, ПСЗРИ, собрание 2, nr 4989. Po upadku powstania listopadowego zmieniło się podejście szlachty do pełnienia funkcji urzędniczych. W 1832 r. sformułowano Prawa Zasadnicze Cesarstwa Rosyjskiego, które prowadziły do upolitycznienia całego aparatu administracyjnego, w tym urzędów szlacheckich. W nowych realiach politycznych i ekonomicznych (sekwestry majątków, zaostrożona akcja legitymizacji szlactwa) zatrudnienie w administracji państwowej zaczęło być postrzegane jako ratunek przed degradacją społeczną i jedno z kluczowych źródeł dochodu. Postępująca rusyfikacja ziem zabranych w latach trzydziestych często zmuszała urzędników do podporządkowania się carskim regułom, co wiązało się z koniecznością akceptacji służby cywilnej i legitymizacji tabeli rangowej.

⁸⁰ D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński*, s. 349–353; T. Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savi-valda*, s. 5–7, 28–41.

⁸¹ Л.Е. Шепелев, *op. cit.*, s. 332–333.

Tabela 4. Rosyjskie, polskie i zagraniczne odznaczenia odnotowane w formularzach osobowych urzędników sądów ziemskich i grodzkich guberni wileńskiej (1801–1831)

Ordery i odznaczenia	Urzędnicy pochodzący z wyboru
Św. Włodzimierza wszystkich klas	4
Św. Anny wszystkich klas	3
Św. Stanisława	1
Order Virtuti Militari	1
Order Narodowy Legii Honorowej	1
Order Zjednoczenia	1
Srebrny medal na niebieskiej wstążce	1
Pochwała	1

Źródło: Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, f. 381, op. 73, dz. 152, k. 1–226; f. 381, op. 73, d. 155, k. 1–361; f. 381, op. 15, dz. 158, k. 1–634; f. 381, op. 15, dz. 159, k. 1–529; f. 381, op. 15, dz. 160, k. 1–510.

osoby: Michał Kuryłow — wspomniany wcześniej emerytowany wojskowy, komisarz ziemski powiatu bractawskiego, Michał Sawicki — przewodniczący wileńskiego niższego sądu⁸², Adam Kazanowski — przewodniczący kowieńskiego sądu ziemskiego⁸³ i Ludwik Billewicz — przewodniczący szawelskiego sądu ziemskiego⁸⁴. Wszyscy posiadacze Krzyża św. Włodzimierza byli reprezentantami sądów ziemskich.

Order św. Anny, wprowadzony przez Pawła I w 1797 r.⁸⁵, otrzymali tylko trzej urzędnicy: Jan Błażewicz — komisarz ziemski upickiego niższego sądu⁸⁶, Stefan Chrzanowski — komisarz ziemski wileńskiego

⁸² Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, Vilniaus Gubernijos Valdyba, LVIA, f. 381, op. 15, dz. 158, k. 575.

⁸³ Adam Kazanowski rozpoczął służbę cywilną w 1794 r. W jego formularzu osobowym jest wpis o ukończeniu nauki (bez podania placówki edukacyjnej). Od 1796 do 1802 r. widzimy go jako regenta kowieńskiego sądu grodzkiego. Następnie przez dwie kadencje był wybierany na sędziego tegoż sądu, a w 1809 r. został jego przewodniczącym. Na tym stanowisku pozostał do 1817. Wówczas został sędzią kowieńskiego niższego sądu. W latach 1820–1827 piastował urząd przewodniczącego kowieńskiego sądu ziemskiego, ibidem, dz. 160, k. 435.

⁸⁴ Ludwik Billewicz w szawelskim sądzie ziemskim urzędował od 1817 do 1824 r. — pełnił funkcję sędziego. W 1824 i 1827 r. był wybierany na prezydenta tegoż sądu, ibidem, k. 508.

⁸⁵ Odznaczenie to podzielone było na cztery klasy i w hierarchii ustanowionych odznaczeń do 1831 r. miało najniższe miejsce. Przyznawano je za zasługi zarówno w służbie cywilnej, jak i wojskowej.

⁸⁶ Formularze osobowe urzędników Guberni Wileńskiej, LVIA, Vilniaus Gubernijos Valdyba, f. 381, op. 15, dz. 160, k. 453.

niższego sądu⁸⁷ oraz Adam Dauksza⁸⁸. Spośród 316 urzędników tylko jedna osoba została odznaczona Orderem św. Stanisława — Fiedorow Nieczwołodow — wilkomierski komisarz ziemski⁸⁹. Odznaczenie otrzymał w 1815 r. za „gorliwą służbę” na terenie Księstwa Warszawskiego. Wśród urzędników sądowych był też kawaler Krzyża Srebrnego Orderu Virtuti Militari. Gasper (Kacper) Hornowski dostał to odznaczenie w 1813 r. za udział w walkach przeciwko Rosji podczas kampanii napoleońskich⁹⁰. Wśród odznaczeń urzędników sądowych znajdujemy też dwa ordery francuskie — otrzymali je Alojzy Gadon, który przed objęciem funkcji sędziego ziemskiego telszewskiego był porucznikiem gwardii francuskiej i brał udział w walkach 1812–1815, za co został odznaczony Orderem Zjednoczenia⁹¹, oraz Krzysztof Mackiewicz — prezydent zawilejskiego sądu granicznego, były kapitan wojska polskiego odznaczony najwyższym francuskim wojskowym medalem Legii Honorowej⁹². Ponadto srebrny medal na niebieskiej wstążce „Na pamiątkę wojny ojczyźnianej 1812 r.” otrzymał Karol Mirski (asesor wileńskiego niższego sądu), były podporucznik moskiewskiego pułku piechoty, biorący udział w kampanii napoleońskiej 1812 r.⁹³ Pochwałę monarszą za pomoc w schwytaniu 20 więźniów uciekinierów dostał braclawski komisarz ziemski Michał Żyliński⁹⁴.

Urzędników szlacheckich znamionowała ambiwalentna postawa wobec wyróżnień państwowych, awansów w tabeli rang, pochwał i orderów. Pokolenie, które obejmowało urzędy sądowe w pierwszym trzydziestolecu XIX w., starało się kontynuować tradycje Rzeczypospolitej i wychodzić naprzeciw potrzebom społeczności lokalnej. Za obowiązek uznawano udział w wyborach obywatelskich. Utrzymanie samorządu szlacheckiego oraz III Statutu Litewskiego pozwoliło na zachowanie w rękach szlachty sądów I instancji i stworzenie pozornej enklawy demokracji szlacheckiej. Aleksander Jełowicki (1804–1877) we wspomnieniach zawarł trafne spostrzeżenie na temat sejmików szlacheckich w pierwszej połowie stulecia: „Wybory obywatelskie po teraźniejszych guberniach,

⁸⁷ Ibidem, k. 348.

⁸⁸ Ibidem, k. 334.

⁸⁹ Fiedorow Nieczwołodow, po zakończeniu służby w rosyjskim wojsku w 1810 r., pracował jako kancelista w rządzie gubernialnym w obwodzie białostockim. W 1813 r. przeniesiony został do Księstwa Warszawskiego na stanowisko naczelnika okręgowego. Funkcję tę pełnił trzy lata. Kolejnym jego wyróżnieniem była pochwała otrzymana od monarchy, ibidem, dz. 159, k. 144.

⁹⁰ Ibidem, dz. 160, k. 326.

⁹¹ Ibidem, dz. 158, k. 594.

⁹² Ibidem, dz. 159, k. 425.

⁹³ Ibidem, dz. 160, k. 350.

⁹⁴ Ibidem, dz. 158, k. 318.

a dawnych województwach naszych, są jeszcze ostatnim zabytkiem wolności polskiej; carowie tę wolność ograniczają co chwila [– –]. Lada dzień carowie zakażą wyborów, bo nie znają miary w uciskaniu wszystkiego, co polskie; ale dzisiejsze wybory, zaledwo są słabym cieniem dawnych sejmików polskich, do których tyle jeszcze zachowały podobieństwa, ile w szlachcie polskiej żyje starodawnych obyczajów, ile cnót pozostało”⁹⁵. Podważanie tradycyjnego systemu sądowego w okresie rządów Aleksandra I postępowało powoli i pozwalało funkcjonować samorządom szlacheckim w stanie pozornej niezależności i poczuciu misji utrzymania „starodawnych obyczajów i cnót”, ale po 1831 r. było już odczuwane z pełną mocą. Prześledzenie karier, awansów i odznaczeń urzędników sądowych uwidacznia narastające rozwarstwienie grupy. W niektórych formularzach odbija się ewolucja postawy wobec caratu – przechodzenie z bieguna irredentystycznego do ugody i lojalizmu wobec zaborcy. Należy podkreślić, że w grupie urzędników powiatowych takich przykładów jest zdecydowanie mniej niż w przypadku urzędów gubernialnych (np. urzędników Sądu Głównego). Po powstaniu listopadowym zmiana optyki i przechodzenie do opcji prorosyjskiej występowały powszechnie⁹⁶.

W latach 1801–1831 w obsadzie urzędów sądowych na ziemiach litewsko-białoruskich wyodrębniły się dwie grupy: 1) pracownicy niższych sądów ziemskich – Rosjanie lub zrusyfikowani Polacy, pochodzący z guberni wewnętrznych Rosji, w dużej części emerytowani wojskowi; 2) przedstawiciele sądów ziemskich, grodzkich, granicznych, rekrutujący się głównie ze średniej i drobnej szlachty miejscowej, często rozpoczynający karierę w sądownictwie jeszcze przed rozbiorami. Między urzędnikami tych dwóch grup panowała niechęć – różniły ich pochodzenie, wykształcenie, znajomość prawa, miejsce (lub jego brak) w tabeli rang, przeszłość służbowa, model kariery, styl życia. Stanisław Morawski plastycznie przedstawia stosunek szlachty ziem litewsko-białoruskich do przewodniczących niższych sądów ziemskich (komisarzy ziemskich):

urząd, którego powaga u nas tych, co go noszą, bez względu, rozumie się, na osobiste zalety, do wiejskich naszych salonów z kwaśnym duszy grymasem wprowadza, ale którego właśnie też sama powaga urzędu i w Rosji właściwej, i na całej kuli ziemskiej zawsze i wiecznie za drzwiami trzyma. [– –] Urząd ten jednakże może się stać ze swojej natury drogą do najwyższych

⁹⁵ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Poznań 1877, s. 151.

⁹⁶ D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński*, s. 380–349; M. Korybut-Marciniak, *Szkic do portretu urzędników guberni północno-zachodnich Rosji do końca lat pięćdziesiątych XIX wieku na przykładzie urzędników izb skarbowych*, SDRE 58, 2023, 1, s. 16–17.

wysiłków cnoty. — To wielki los w loterii. Albo, jak zwykle, co dzień a co dzień jest najniższym szczeblem i moralnej, i społecznej pozycji człowieka. Żli chwytają tę posadę z ochotą, wrywając ją sobie jak kość jaką, wzajemnie różnemi najnikczemniejszymi drogami. Dobrzy ze łzami w oczach, z rumieńcem na twarzy biorą ją z musu, bo z nędzy dla jakiegokolwiek kawałka chleba!⁹⁷

W obliczu trudnej sytuacji ekonomicznej, „ze łzami w oczach i rumieńcem na twarzy”⁹⁸, coraz liczniejsi przedstawiciele drobiazgu szlacheckiego sięgali po rosyjskie posady urzędnicze. Takie postawy nie oznaczały akceptacji systemu władzy, lecz były wyrazem braku alternatywy. Pierwsze dekady porozbiorowe ukazują systematyczne przesuwanie się granicy kompromisu z państwem zaborczym. Zasada „dwóch sumień” pozwalała na adaptację w nowych warunkach — jej motywacją była troska o byt, karierę, utrzymanie pozycji społecznej⁹⁹. Ten proces, przybierający na sile po powstaniu listopadowym, znamionował rozpad wspólnoty w dawnym stanie uprzywilejowanym i z pewnością osłabiał zaufanie społeczne wobec urzędników sądowych.

Noble Judges and Court Officials of the Vilnius Gubernia between 1801 and 1831. A Sketch for a Group Portrait

From the beginning of Russian rule in the territories of the former Grand Duchy of Lithuania, their sovereigns sought to integrate these lands into the Empire. This process progressed slowly and cautiously until 1831. Among other things, the existing legal system and the self-government of the nobility were maintained. One of the most important tasks of the assemblies of the nobility (sejmiks) was the election of officials. In the first three decades of the nineteenth century, the sejmiks elected several hundred representatives of the privileged estate, including members of the judiciary, every three years. The group of court dignitaries in the Lithuanian-Belarusian lands of the first half of the nineteenth century has not been the subject of particular interest to historians.

The article examines the functioning of the nobility's judicial institutions and provides a closer look at the officials of the Vilnius governorate (at the district level) from 1801 to 1831. The analysis of the origin, education, property situation, and career path of the professional group under discussion enabled the authors to understand the processes occurring in the sphere of the rule of law. It revealed the increasing stratification within this group.

⁹⁷ S. Morawski, op. cit., s. 213.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ J. Czuby, *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005, s. 671, 683–684.

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Jełowicki Aleksander, *Moje wspomnienia*, nakładem Jana Konstantego Żupańskiego, Poznań 1877.
- Morawski Stanisław, *Szlachta-bracia. Wspomnienia, gawędy, dialogi (1802-1850)*, wyd. Adam Czartkowski, Henryk Mościcki, Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, Poznań 1929.
- Ustrzycki Mirosław, *Ziemianie polscy na Kresach 1864-1914. Świat wartości i postaw*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2006.

Opracowania

- Bairašauskaitė Tamara, *Diariusz sejmiku 1817 r. jako źródło do dziejów szlachty litewskiej*, w: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne i stan badań (materiały z konferencji)*, red. Marek Kietliński, Wydawnictwo PRYMAT, Białystok 2003, s. 76-83.
- Bairašauskaitė Tamara, *Lietuvos bajorų savivalda. XIX a. pirmojoje pusėje*, Lietuvos istorijos instituto leidykla, Vilnius 2003.
- Bairašauskaitė Tamara, *O litewskich marszałkach gubernialnych i powiatowych (do 1863 r.)*, „Przegląd Wschodni” 4, 1997, 2, s. 427-441.
- Bairašauskaitė Tamara, *Sejmiki litewskie w pierwszej ćwierci XIX wieku: prawo i zwyczaj*, „Przegląd Historyczny” 89, 1998, 1, s. 125-129.
- Bairašauskaitė Tamara, *Sejmiki w guberniach litewskich w pierwszej połowie XIX wieku*, „Czasy Nowożytnie” 12, 2002, s. 85-101.
- Bardach Juliusz, *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII-XX wieku*, w: *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. Jacek Staszewski, t. 1, cz. 1, Wydawnictwo Adam Marszałek, Gdańsk-Toruń 1995, s. 25-38.
- Beauvois Daniel, *Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1803-1832)*, w: *Inteligencja polska pod zaborami*, red. Ryszarda Czepulis-Rastenis, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 49-55.
- Beauvois Daniel, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, tłum. Krzysztof Rutkowski, wyd. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2011 (oryg. franc. poszczególnych części książki: 1985, 1993, 2003).
- Bieliński Józef, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, Druk W.L. Anczyca i spółki, Kraków 1899-1900.
- Borowy Waław, Chodźko Ignacy, w: *Polski słownik biograficzny*, red. Franciszek Kubacz, t. 3, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1937, s. 382-384.

- Czubaty Jarosław, *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2005.
- Dvoyenosova Galina, *Szlachecka księga genealogiczna (1785–1917) jako źródło do historii rosyjskiej biurokracji*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 11, red. Marcin Kruszyński, Tomasz Osiński, Lublin 2000, s. 15–23.
- Godek Sławomir, *III Statut Litewski w dobie porozbiorowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2012.
- Godek Sławomir, *O pieniactwie na Litwie według Włodzimierza Gadona*, „Zeszyty Prawnicze” 12, 2012, 1, s. 95–112.
- Godek Sławomir, *O stanie i potrzebach guberni litewskich w roku 1810 w świetle protokołów czynności delegacji szlacheckiej w Petersburgu*, „Zeszyty Prawnicze” 14, 2014, 3, s. 38–50.
- Korobowicz Artur, Witkowski Wojciech, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Wolters Kluwer, Warszawa 2017.
- Korobowicz Artur, Witkowski Wojciech, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 55, 2003, 1, s. 61–84.
- Korowicki Aleksander, *Porządek sądowy kryminalny: podług praw rosyjskich z dodaniem odmian guberniom zachodnich właściwych*, nakładem Józefa Zawadzkiego, Wilno 1831.
- Korowicki Aleksander, *Proces cywilny litewski*, Józef Zawadzki własnym nakładem, Wilno 1826.
- Korowicki Aleksander, *Proces graniczny*, Józef Zawadzki własnym nakładem, Wilno 1827.
- Korybut-Marciniak Maria, *Szkic do portretu urzędników guberni północno-zachodnich Rosji do końca lat pięćdziesiątych XIX wieku na przykładzie urzędników izb skarbowych*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 58, 2023, 1, s. 5–31.
- Korybut-Marciniak Maria, *W poszukiwaniu sposobów do życia — uwarunkowania społeczno-polityczne kresowej inteligencji urzędniczej w XIX stuleciu. Przypadek Stanisława Dolińskiego*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 19, 2018, s. 123–140.
- Korybut-Marciniak Maria, *Z Uniwersytetu Wileńskiego do biura — kariery urzędnicze absolwentów Wszechnicy Wileńskiej*, w: *Będziemy wzorem innym, sobie samym chlubą. W 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów*, red. Andrzej Szmyt, Elżbieta Klimus, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2020, s. 102–117.
- Kowalik Jolanta, *Stan sądownictwa szlacheckiego i urzędnicy sądów szlacheckich guberni wileńskiej w świetle formularzy osobowych z 1822 r.*, „Niepodległość i Pamięć” 28, 2021, 4 (76), s. 39–74.
- Kowalik Jolanta, *Urzędnicy sądowi departamentu/izby cywilnej Wileńskiego Sądu Głównego w latach 1802–1853*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 24, 2023, s. 7–28.
- Łopatecki Karol, *Rzeczywistość sądowo-prawna jednodworców w świetle dzieła Wincenego Dunin-Marcinkiewicza „Pińska szlachta”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 50, 2020, 2, s. 5–31.

- Malewski Czesław, *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiaty lidzki, oszmiański i wileński*, Instytut Historii PAN, Fundacja Lanckorońskich, Warszawa 2016.
- Mościcki Henryk, Czyż *Gasper (Kacper) h. Godziemba*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński, t. 4, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1938, s. 379.
- Mościcki Henryk, *Pod berłem carów*, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, Warszawa 1924.
- Sikorska-Kulesza Jolanta, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, Warszawa 1995.
- Sikorska-Kulesza Jolanta, *Wileńskie „Wiadomości Brukowe” wobec sejmików szlacheckich w II dekadzie XIX w. na Litwie*, „Przegląd Wschodni” 8, 2002, 1, s. 97–117.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 13, nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa 1893.
- Wileński słownik biograficzny*, red. Henryk Dubowik, Leszek Jan Malinowski, wyd. 2 poszerz., Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, Bydgoszcz 2008.
- Winiarz Adam, *Nauczanie domowe polskich dzieci w dobie niewoli narodowej (1795–1918)*, w: *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów*, red. Krzysztof Jakubiak, Adam Winiarz, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2004, s. 11–113.
- Zasztowt Leszek, *Koniec przywilejów — degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831–1868*, „Przegląd Wschodni” 1, 1991, 3, s. 615–640.
- Żytkowicz Leonid, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1938.
- Андреев Александр Радиевич, *Российская государственность в терминах. IX — начало XX века*, Крафт+, Москва 2001.
- Анучин Евгений Николаевич, *Исторический обзор развития административно-полицейских уч реждений в России с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени*, Типография Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург 1872.
- Зайончковский Пётр Андреевич, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Мысль, Москва 1978.
- Шепелев Леонид Ефимович, *Чиновный мир России XVII — начало XX в.*, Искусство-СПб, Санкт-Петербург 1999.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т.*, т. 24, Типография И.А. Ефрона, Санкт-Петербург 1898.

Biogram: Maria Korybut-Marciniak, dr hab. n. hum., pracuje w Instytucie Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. W centrum swoich zainteresowań badawczych stawia historię społeczną ze szczególnym uwzględnieniem ziemianstwa, inteligencji oraz grup społecznie odrzuconych w XIX w. na obszarze ziem litewsko-białoruskich; kontakt: maria.korybut-marciniak@uwm.edu.pl.

Author: Maria Korybut-Marciniak, PhD hab., employee of the Institute of History at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn. Her research interests focus on social history, with particular emphasis on the landed gentry, the intelligentsia, and socially marginalised groups in the nineteenth-century Lithuanian-Belarusian region; contact: maria.korybut-marciniak@uwm.edu.pl.

Biogram: Jolanta Kowalik, dr, historyk, w 2022 r. uzyskała stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w dyscyplinie historia w Instytucie Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. Zainteresowania naukowe: dzieje społeczeństwa oraz historia administracji ziem litewsko-białoruskich w XIX w.; kontakt: kowalik.jol@gmail.com.

Author: Jolanta Kowalik, PhD, historian, in 2022, she obtained a doctoral degree in humanities in the field of history at the Institute of History of the University of Warmia and Mazury. Research interests: social history and the history of administration in the Lithuanian-Belarusian lands in the nineteenth century; contact: kowalik.jol@gmail.com.